

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
САНЪАТШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ШАХС МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНИШИДА САНЪАТ ВА МАДАНИЯТНИНГ РОЛИ

Республика илмий-назарий ва амалий
конференция материаллари
2014 йил 30 апрель

«Navro'z» нашриёти

чолгуларнинг стандарт тузилишини аниқлашни тақлиф этди. Ўзбек халқ чолгулари хилма-хил бўлганлиги учун ҳам уни ривожлантириш ниҳоятда қийин вазифа эди. Бу жуда узок давом этган ва мураккаб жараён бўлди. Шу сабабли ҳам халқ чолгуларини реконструкция қилиш на такомиллаштириш, шунингдек, кўповозли ансамбль ва оркестрлар тузиш бир неча ўн йиллаб давом этди. Аънавий чолгуларнинг эски намуналари ўрнига замонавий ижрочиликнинг юксак талабларига жавоб бера оладиган янги, замонавийроқ намуналари пайдо бўлди. Янги намуналари юмшак келгач, мавжуд мусика чолгуларини янада такомиллаштиришни уринишлар бўлди. Чанг, ғижжак, каби чолгуларга қўшимча торлар қўйилгач, бу уларнинг товуш (оҳанг) доирасини анчагина кенгайтирди. Қўпичча ғижжак ўрнида унинг вертикал ҳолати сақланган ҳолда турли скрипка қўлланила бошланди. 20-30-йилларнинг бошларида мусиқа чолгулари устаси Уста Усмон Зуфаров (1899-1981) қўлаб дутор, танбур, ғижжакларнинг турдош оиласини яратди. Маъсум Хайратов чангнинг такомиллаштириш устида сабот билан ишлади. Ўша пайда мавжуд чанг профессионал бастакорлар асарларини ижро этиш имкони анча мушкул эди. Изланишлар натижасида М.Хайратов чангнинг юқори регистрини қўпичча торлар ва харраклар ҳисобига кенгайтирди. Бу ўзгаришнинг чангчилар маъқуллади. Бошқа бир йirik халқ созандаси, Ўзбекистон радиоси қошидаги халқ чолгулари миллий ансамблининг раҳбари Юнус Ражабий, Усто Усмон Зуфаров билан ҳамкорликда дутор-бас (кагги дутор), ғижжак-бас (кагга ғижжак), ғижжак-альт намуналарини яратдилар. Бу чолгулар унисон ансамбль таркибига киритилди. Бу ҳол ансамбли товуш кенглигини оркестрникига яқинлаштириш имкониятини берди. Бу билан ўзбек халқ чолгуларини реконструкция қилиш ва такомиллаштириш бўйича махсус устахоналар очил бошланди. Намангандаги мусиқа устахонасига таникли халқ созандаси Уста Рўзмағ Исабоев (1885-1965) бошчилиқ қилди. У ижрочилар томонидан кенг қўлланган бир неча ярим хроматик чанг ясади. Бухорода дутор, танбур, афғон рубобининг янги қўриғини яратиш устида уста Ҳожи ога, уста Тохиржон Давлатов, усти Наҳиддин Насриддинов, уста Маъруфжон Тошқўлатовлар биргаликда иш олиб боришди. Тошкентда қўпнай ва сурнайчи таникли созандалар Хайрулла Убайдуллаев, Уста Қаом сурнайчи такомиллаштиришди. Тўхтасин Жалилов Ўзбекистон давлат филармонияси қошидаги ўзбек халқ чолгулари унисон ансамбли таркибига турли ўлчамдаги ғижжак турдош оилаларини киритди. Шунга қарамай, ўзбек мусиқа асбобларини такомиллаштириш йўлидаги ўрниши ва ҳаракатлар муаммони асосан халқ килмаса ҳам, ишни муайян даражада илгари силжитди. 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ўзбек чолгуларини тизимли тарзда такомиллаштириш ишлари кизгин тус олди. А.И.Петросянц раҳбарлиги

остида бир гуруҳ соз устаси Уста Усмон Зуфаров, В.А.Раманченко, А.А.Кекоянц, С.Е.Диденко, В.В.Андреевнинг тажриба ва ижодий ютуқларига таяниб, дутор ва танбурни реконструкция қилишга киришдилар. Асос сифатида соф яримтон ҳосил қилувчи, яъни хроматик тенг ярим товуш каторига эга бўлган ўн икки босқичли равон суръатларга бўлинган товуш катор қабул қилинди. Кейинроқ ғижжакларнинг кварта, квинта созли туркуми яратилди, рубоблар такомиллаштирилди, Прима (кичик) рубоби ихтиро қилинди.

Муствақиллик давrigа келиб бу мусиқа асбобларини янги, сифатли, замонавий қўриғида ясаш ишлари оммалашиб борди. Бугунги кунга қадавр республикаимизнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида ҳам бу каби ишлар самарали олиб боришмоқда. Жумладан, биргина Нукусда уста Азат Ўторбоев қорақалпоқ миллий мусиқа асбобларини мохирона таёрлаб, уни халқимизга тақдим этаётганлигининг гувоҳи бўламиз. У ясаётган дутор, қобиз, ғижжак, доира ва бошқалар ўзининг сифатлилиги ва бежиримлиги билан ажиралиб туради. Азат Ўторбаев мусиқа асбоблари ясашни йўлга қўйиш билан биргаликда, бир қанча шогирдлар тайёрлаб келмоқда.

Бу каби ишлар барча вилоят ва қишлоқларда яхши йўлга қўйилган. Бу эса ўз навбатида бизнинг миллий мусиқа асбобларимизнинг барҳаёт эканлигидан дарак беради.

ЎҚУВЧИЛАРДА НОМОДДЙ МАДАНИЙ МЕРОСНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ТИЗИМИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ (умумий ўрта таълим мисолида)

Н.Исакулова, ЎзДСМИ

Қўп сонли тадқиқотчилар номоддий маданый мероснинг турли муаммоларига бағишланган тадқиқот ишларини олиб борганлар. Мазкур тадқиқот ишларида номоддий маданый мерос йўналишларида, яъни ўзлиқни намоён қилишнинг оғзаки аънава ва шакллари, ижрочилик санъати, урф-одаг, маросим ва байрамлар, табиат ва коинотга оид билим ва урф-одаглар, аънавий ҳунармандчиликка оид билим ва қўникмалар нуқтаи назарлар контекстида таҳлил этилган. Илмий тадқиқот жараёнида муаммо қўйидагича таҳлил этилди:

— номоддий маданый мерос йўналишлари жиҳатидан ўрганиб чиқилди;
— умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларида номоддий маданый меросни муҳофаза қилиш муаммолари таҳлил қилинди.

Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида"ги Қонунининг 12-моддасида умумий ўрта таълимга изоҳ берилган. Умумий ўрта таълим босқичлари қуйидагича:

- бошлангич таълим (I-IV синфлар);
- умумий ўрта таълим (I-IX синфлар).

Бошлангич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилгандир. Мактабнинг биринчи синфига болалар олти-етти ёшдан қабул қилинади.

Умумий ўрта таълим билимларнинг зарур ҳажмини бериши, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилияти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради.

Болаларнинг қобилияти, истеъдодини ривожлантириш учун ихтисослаштирилган мактаблар ташкил этилиши мумкин [1. 4-6].

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида тўққиз йиллик (I-IX синфлар) ўқитишдан иборат умумий ўрта таълим мажбурийдир. Таълимнинг бу тури бошлангич таълимни (I-IV синфлар) камраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилятларни, меҳнат қўникмаларини, ижодий фикрлаш ва апроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ҳамда касб танлашни шакллантиради. Умумий ўрта таълим тугалланганидан кейин таълим фанлари ва улар бўйича олинган баҳолар кўрсатилган ҳолда давлат томонидан тасдиқланган намунадаги аттестат берилди [1. 27-6].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 15 майдаги “Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартига ўзгартиришлар киритиш ҳақида”ги 130 - сонли қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2012 йил 16 майдаги 160-сонли буйруғига мувофиқ умумтаълим мактабларининг фан ўқув дастурларига киритилган ўзгаришлар киритилди.

Бизга маълумки, номоддий маданий мерос қуйидаги йўналишларда намоён бўлади: ўзликни намоён этишнинг оғзаки аъёнлари ва шакллари, ижро санъати, жамиятнинг урф-одатлари, маросимлари, байрамлари, табиат ва қонногта оид билим ва урф-одатлар, ҳамда аъёнларнинг хунармандчилик билан боғлиқ билим ва кўникмалар [2].

Номоддий маданий мерос бўйича маълумотлар қуйидагича тизимлаштирилди:

1. Номоддий маданий мерос йўналишлари.
2. Умумий ўрта таълим соҳалари бўйича номоддий маданий мерос муҳофазаси.

Умумий ўрта таълим ўқув дастурлари тахлили шуни кўрсатадики, номоддий маданий мерос (НММ)га оид тушунчалар мавжуд. НММ

мазмундаги мавзулар ва уларга ажратилган соатлар бошлангич синфлар бўйича қуйидаги I-жадвалда ўз ифодасини топади:

I-жадвал

Номоддий маданий мерос мазмундаги мавзуларга ажратилган соатлар

НММ йўналишлари	1-синф					2-синф					3-синф					4-синф					5-синф				
	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи	Ўқувчи
Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки аъёнлари ва шакллари	14					14	17				17	1				18	8	1							
Ижрочилик санъати					10											9	1				16				
Урф-одат, маросим ва байрамлар	1	1	1			3	1	1								1	2								
Табиат ва қонногта оид билим ва урф-одатлар					13	2	16	1	11																
Аъёнларнинг хунармандчиликка оид билим ва кўникмалар																									
ЖАМИ	15	3	14	10	2	44	19	1	12	9	2	43													
Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки аъёнлари ва шакллари	17	1				18	8	1																	
Ижрочилик санъати					8																				
Урф-одат, маросим ва байрамлар	1					1	2																		
Табиат ва қонногта оид билим ва урф-одатлар					12																				
Аъёнларнинг хунармандчиликка оид билим ва кўникмалар						3	3	1																	
ЖАМИ	18	3	12	8	3	44	15	2	5	16	4	42													

НММ мазмунидаги мавзула
синфлар бўйича қуйидаги 2-жадвал

р ва уларга ажратилган соатлар 5-9-
мада ўз ифодасини тошган:

Номоддий маданий мерос
соатлар

2-жадвал

змунидagi мавзуларга ажратилган

НММ йўналишлари	5-синф		
	Адабиёт	Тарих	Батан
Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки анъана ва шакллари	27	7	
Ижрочилик санъати			
Урф-одат, маросим ва байрамлар			
Табиат қоинотга билим ва урф- одаглар	6	1	
Анъанавий хунармандчиликка оид билим ва қўникмалар		2	
ЖАМИ	33	10	0

НММ йўналишлари	7-синф		
	Адабиёт	Тарих	Истиқлол
Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки анъана ва шакллари	11	2	
Ижрочилик			
Урф-одат, маросим ва байрамлар			
Табиат қоинотга билим ва урф- одаглар			
Анъанавий хунармандчиликка оид билим ва қўникмалар			
ЖАМИ	11	2	0

санъати	Урф-одат, маросим ва байрамлар	Табиат қоинотга билим ва урф- одаглар	Анъанавий хунармандчиликка оид билим ва қўникмалар	ЖАМИ	9-синф	Ўзликни намоён қилишнинг оғзаки анъана ва шакллари	Ижрочилик санъати	Урф-одат, маросим ва байрамлар	Табиат қоинотга билим ва урф- одаглар	Анъанавий хунармандчиликка оид билим ва қўникмалар	ЖАМИ
1	2	4	2	15	2	5	1	2	5	1	10
2	1	2	2	44	4	7	8*	0			21
3				10	2						12
4				11	12*	11					12
5				14	2	14	0	3			17
6				12	12*	12					25
7				7	5	7					12
8				2	1	2					3
9				2	12	2					14
10				2	12	2					14
11				2	12	2					14
12				2	12	2					14
13				2	12	2					14
14				2	12	2					14
15				2	12	2					14
16				2	12	2					14
17				2	12	2					14
18				2	12	2					14
19				2	12	2					14
20				2	12	2					14
21				2	12	2					14
22				2	12	2					14
23				2	12	2					14
24				2	12	2					14
25				2	12	2					14
26				2	12	2					14
27				2	12	2					14
28				2	12	2					14
29				2	12	2					14
30				2	12	2					14
31				2	12	2					14
32				2	12	2					14
33				2	12	2					14
34				2	12	2					14
35				2	12	2					14
36				2	12	2					14
37				2	12	2					14
38				2	12	2					14
39				2	12	2					14
40				2	12	2					14
41				2	12	2					14
42				2	12	2					14
43				2	12	2					14
44				2	12	2					14
45				2	12	2					14
46				2	12	2					14
47				2	12	2					14
48				2	12	2					14
49				2	12	2					14
50				2	12	2					14
51				2	12	2					14
52				2	12	2					14
53				2	12	2					14
54				2	12	2					14
55				2	12	2					14
56				2	12	2					14
57				2	12	2					14
58				2	12	2					14
59				2	12	2					14
60				2	12	2					14
61				2	12	2					14
62				2	12	2					14
63				2	12	2					14
64				2	12	2					14
65				2	12	2					14
66				2	12	2					14
67				2	12	2					14
68				2	12	2					14
69				2	12	2					14
70				2	12	2					14
71				2	12	2					14
72				2	12	2					14
73				2	12	2					14
74				2	12	2					14
75				2	12	2					14
76				2	12	2					14
77				2	12	2					14
78				2	12	2					14
79				2	12	2					14
80				2	12	2					14
81				2	12	2					14
82				2	12	2					14
83				2	12	2					14
84				2	12	2					14
85				2	12	2					14
86				2	12	2					14
87				2	12	2					14
88				2	12	2					14
89				2	12	2					14
90				2	12	2					14
91				2	12	2					14
92				2	12	2					14
93				2	12	2					14
94				2	12	2					14
95				2	12	2					14
96				2	12	2					14
97				2	12	2					14
98				2	12	2					14
99				2	12	2					14
100				2	12	2					14

Хулоса қилиб айтганда, ўқув фанлари мазмунида номоддий маданий меросимизнинг бойлиги бўлган, унутилиш арасида турган бетакрор, турмаёно сўз ва ибораларни тўplash асосида мақоллар, маталлар, афсона ва ривоятлар, ҳикоятлар («Адабиёт» фани), номоддий маданий мерос тарихининг моҳиятини очиб берувчи қадимий қўлэмалар («Тарих» фани), Ўзбекистонда Наврўзнинг тикланиш тарихи ва мустанкилик йилларида шунинг ҳам мазмунан, ҳам шаклан бойлиги жараёнини тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш масалалари («Ватан туйғуси», «Одобнома», «Маънавият

асослари» (айалари), номодий маданий мерос объектларини муҳофизат қилишда байъий фанларнинг аҳамияти ҳамда номодий маданий мерос маданияти масъала ва мамлакатнинг («Она тили», «Математика» фанлари) етказиш қабилар эътиборга олинган. Номодий маданий меросни муҳофизат қилиш («Тасвирий санъат» фани), «Меҳнат» ўқув фанининг ҳақ таълим муассасаларининг ер-майдончаларида таълим олувчилар томонидан мавқуфий ишлар бажарилишига имкон беради. Шунингдек, «Жисмоний тарбия» фанида эса халқ мингй уйналирини ўргатиш ҳам мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиятлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ги Қонуни.
2. Номодий маданий меросни муҳофизат қилиш бўйича халқаро конвенция.
3. Номодий маданий меросни муҳофизат қилиш бўйича Конвенциянинг амалга оширилган бўйича оператив йўриқнома.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазиirlар Маҳкамасининг "2010-2020 йилларда номодий маданий мерос объектларини муҳофизат қилиш, асриш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида" 2010 йил 7 октябрдаги 222-сонли Қарори.

ШАХС МАЪНАВИЯТИНИ ШАКИЛЛАНИШИДА МИЛЛИЙ КАДРИЯТЛАРНИНГ ЎРНИ

Д.Боймуратов, И.И.Ибрагимов, ЎзДЖТТ

Инсон бодани ўзи туғилиб ўсган оилада сезлм, бақувват тарбия олади, ўзаро муносабатларига қиринган. Унинг тарбияси оила аъзолари билан муносабат ва ўзаро муносабатлар орқали шаклланади.

Боданинг келажакда шахс сифатида шаклланиб, қомил инсон бўлиб етишиш, ҳаётини ўз ўрнини топиб кетишида унинг қандай оилани тарбиялаганилиги, оилادا қандай ақлим ҳуқм сурганилиги, ўз ота-онаси билан бўлган ўзаро муносабатларининг қай тарзда кечганилиги муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам инсоният маданият тарихининг ilk даврданок оилادا фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келингин. Бу мазмунинг узок ўтмишга эга эканлигини биз деярли барча мамлакатлар ҳақ отаки ижодиёти намуналари илосида кўришимиз мумкин.

Масалан, аниқ ёнлик тарихга эга бўлган халқларнинг буюк достони "Алгемиш", "Ўруғли" шунингдек Шарк мамлакатлари халқлари учун қатъа маънавий манба бўлган "Махаббонат", "Ғамая" халқ достонларини қабилларда машкур масала ёрқин тасвирлаган. Улар минг йиллар давомиди халқ отаки ижодиёти намуналари тарзида айланди.

авлодда ўтказиб, келажак авлодлар маънавий дунёси, рухий олами, миллий кадриятларнинг шаклланишида муносиб ўрин эгаллаб келмоқда.

Марказий Осиё тарихида ўз номларини қолдирган мутафаккирларнинг илмий, фалсафий ва ахлоқий қарашларида инсон энг буюк зот бўлганлиги учун унинг бахтли фаровон ҳаёти, қамолотга эришиши, оила ва оилавий муносабатлари, оилавий тарбия, оилавий тотувлик қабил гоълар кенг ўрин олган. Оилادا бола тарбиясига ота-онанинг бола тарбияси учун масъулияти ва бурчи, фарзанда нисбатан ҳалоллик ва мухаббат, фарзанднинг ота-онага ҳурмати, ота-она кадрини ҳоқори тутиши қабил масалаларга алоҳида эътибор берилган.

Ўлкамиздаги энг қадимги ёзма манба ҳисобланган Зардуштийлик динининг "Авесто" китобида инсондаги жисмоний етуқликни унинг ёши билан, уруғ ва қабилладаги вазифаси билан белгиланган. Ўрта Осиё халқлари азал-азалдан деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик билан ҳуқ кечирган халқларнинг яшаган макони бўлганлигини ҳисобга олсак, бу ерлик аҳоли учун ўзига керакли маҳсулотларни табиатдан ажратиб олишлари учун инсондаги барча жисмоний сифатларнинг ривожланганлиги талаб қилинган. "Авесто" китобидаги тавсияларда кўрсатилишича қабил ва уруғларнинг аҳолисига турли хилдаги жисмоний машқларни бажаришни ёшлигиданок бошлаши керак бўлган. "Авесто"даги жисмоний етуқликни баҳолаш инсонларнинг мусобақалардаги иштироки билан боғланган бўлиб, уларни қуйидагича белгилаш мумкин:

- мавсумий байрамлари - уларда ўтказилган мусобақалар сони иштирокчиларнинг ёши, қамондан ўк отиш мусобақалари ва бошқалар;
- янги йил байрами - ундаги мусобақалар қабил ва уруғларининг барча ёшдаги аъзолари учун тавсия қилинган қучиликни белгилувчи мусобақалар, чаққонликни белгилувчи мусобақалар, чидамлилиқни белгилувчи мусобақалар;

- балоғат ёшини белгилувчи мусобақалар тизими - уруғ, қабилاداги ёшлардан оила қуришга тайёрлигини билиш учун мусобақаларни ўтказиш яхши йўлга қўйилган.

Бухоролик мутафаккир Ибн Сино ҳам инсондаги маънавий маданиятнинг шаклланишида оиланинг ўрнини алоҳида тахлил қилиб ўтган. Ибн Сино асарларида асосан бола тарбияси, унинг ҳуқки, маънавий фазилатларининг шаклланишига кадриятлар билан бирга уларнинг жисмоний маданиятга яқинлиги, меҳнатсеварлиги, интилувчанлигига алоҳида эътибор берган. Аллома шунингдек ёшларни соғлом инсон қилиб тарбиялашда оиланинг ўрнини белгилаш билан бирга, ахлоқий фазилатларни шаклланишида меҳнат, жисмоний ва ақлий барқамолликларнинг ўрнини алоҳида кўрсатиб ўтган. Аллома инсондаги